

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

ГТАМР 06.81.12

ӘОЖ 334.723:4:339.944(574)

МЕМЛЕКЕТ ПЕН БИЗНЕС ӘРІПТЕСТІГІНІҢ АЯСЫНДАҒЫ ЖОБАЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУДЫҢ ТӘСІЛДЕРІ МЕН ҚАҒИДАЛАРЫ

Елпанова М.А., экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, madiel61@mail.ru
Примбетов С.Д., экономика ғылымдарының докторы, профессор, economica.kaf@mail.ru

Қызылорда ашық университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

Аннотация. Мақалада мемлекеттік-жеке меншік серіктестік жобаларының тиімділігін бағалаудың негізгі тәсілдері мен принциптері қарастырылады. Жобалардың тиімділігін анықтауға мүмкіндік беретін критерийлерді жүйелендіруге негізделген мемлекеттік-жеке меншік серіктестік жобаларының тиімділігін бағалаудың жаңа тәсілін және олардың мемлекеттік-жекеменшік әріптестік жобаларының тиімділігін бағалаудың ажырамас көрсеткішін әзірлеуді ұсынды. Инвестициялардың экономикалық тиімділігінің дәстүрлі көрсеткіштері ақшалай қаражаттардың ағындарының (NPV) ағымдағы өтелуінің, өтелу кезеңінің (РВР) және ішкі кірістілік нормасының (IRR) нақты сипатталады. Бұл көрсеткіштер жобалық демеушілік ұстанымнан және несиеберушінің ұстанымымен есептелуі тиіс, бұл, әрине, ақшалай қаражаттың қозғалысы туралы болжамының болжамын, мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобасының қатысушыларының әрқайсысына таза ақшалай қаражат ағынын бөлуді көздейтінін білдіреді.

Кілт сөздер. Мемлекет, бизнес, әріптестік, жеке, жоба, тиімділік, бағалау, тәсілдер.

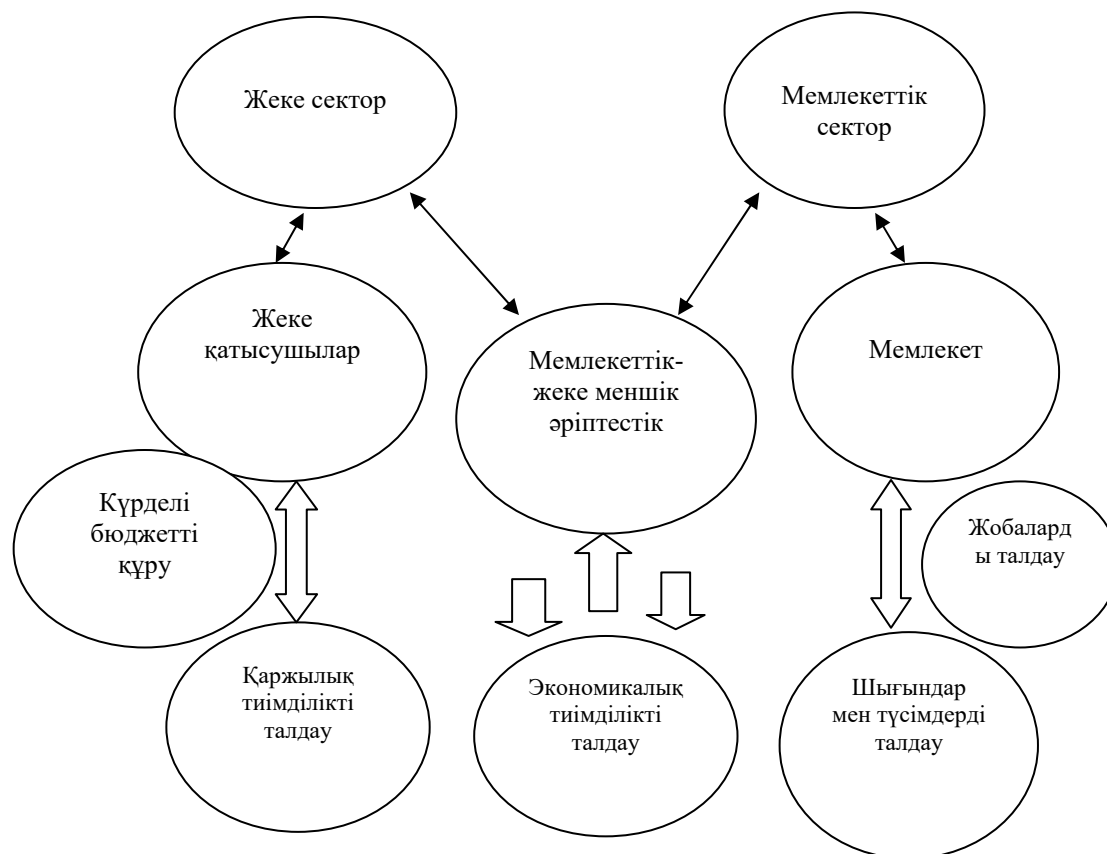
Кіріспе. Ұлттық экономиканың жетекші күші ретінде кәсіпкерлікті жан-жақты қолдау, соның ішінде мемлекеттік-жеке меншік әріптестіктің жаңа үлгісін құру, бәсекеге қабілеттілігін арттыру, экономиканы дамыту Қазақстан Республикасының даму бағдарламаларында [1-4] айқындалған. Қазіргі уақытта инвестициялық жобалау саласындағы жұмыстың маңызды бағыттарының бірі мемлекет пен бизнес әріптестігінің аясындағы жобалардың тиімділігі мәселелерін зерттеу болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Ғылыми зерттеудің негізгі әдістері: аналитикалық және синтетикалық, статистикалық, есептеу-аналитикалық зерттеу әдістері, гипотеза әдісі. Зерттеу нәтижелері ретінде экономикалық қатынастар жүйесіндегі инфрақұрылымның мәні мен рөліне аударылды, сондай-ақ экономиканың дамуын қарқындатуға кедергі келтіретін негізгі экономикалық мәселелер белгіленді.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобаларын жүзеге асырудың маңызды шарттарының бірі оның мемлекет тұрғысынан да, жеке сектордың көзқарасынан да оның тиімділігін бағалау болып табылады. Осыған байланысты мемлекеттік-жекеменшік әріптестік жобаларын бағалаудың тәсілдері дәстүрлі тәсілдерден айтарлықтай ерекшеленеді (1-сурет), бір жағынан, жеке сектордың қаржылық тиімділігін талдау негізінде инвестицияларды бағалау қажет, екінші жағынан, мемлекеттік сектордағы шығындар мен пайданы талдау негізінде мемлекеттің мүдделерін ескеру қажет [5].

Әріптестік қатынастар екі жаққа да тиімді болғандықтан, олар нақты сипаттамада болу керек, екі жаққа түсінікті және өлшенетін өзара тиімділікке негізделгендіктен мемлекеттік-жеке меншік әріптестіктің маңызды аспектісі мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобаларының тиімділігін бағалау болып табылады. Сонымен бірге күтілетін нәтиже әр түрлі мүдделі тараптар үшін әртүрлі жазықтықта орналасуы мүмкін, қаржылық көрсеткіштер саласына қатысы жоқ әртүрлі әртүрлі критерийлерге ие болуы мүмкін.

Сурет 1 - Мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобаларын бағалаудың заманауи әдістері

Дәстүр бойынша, мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобасының тиімділігін бағалау мынадай бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

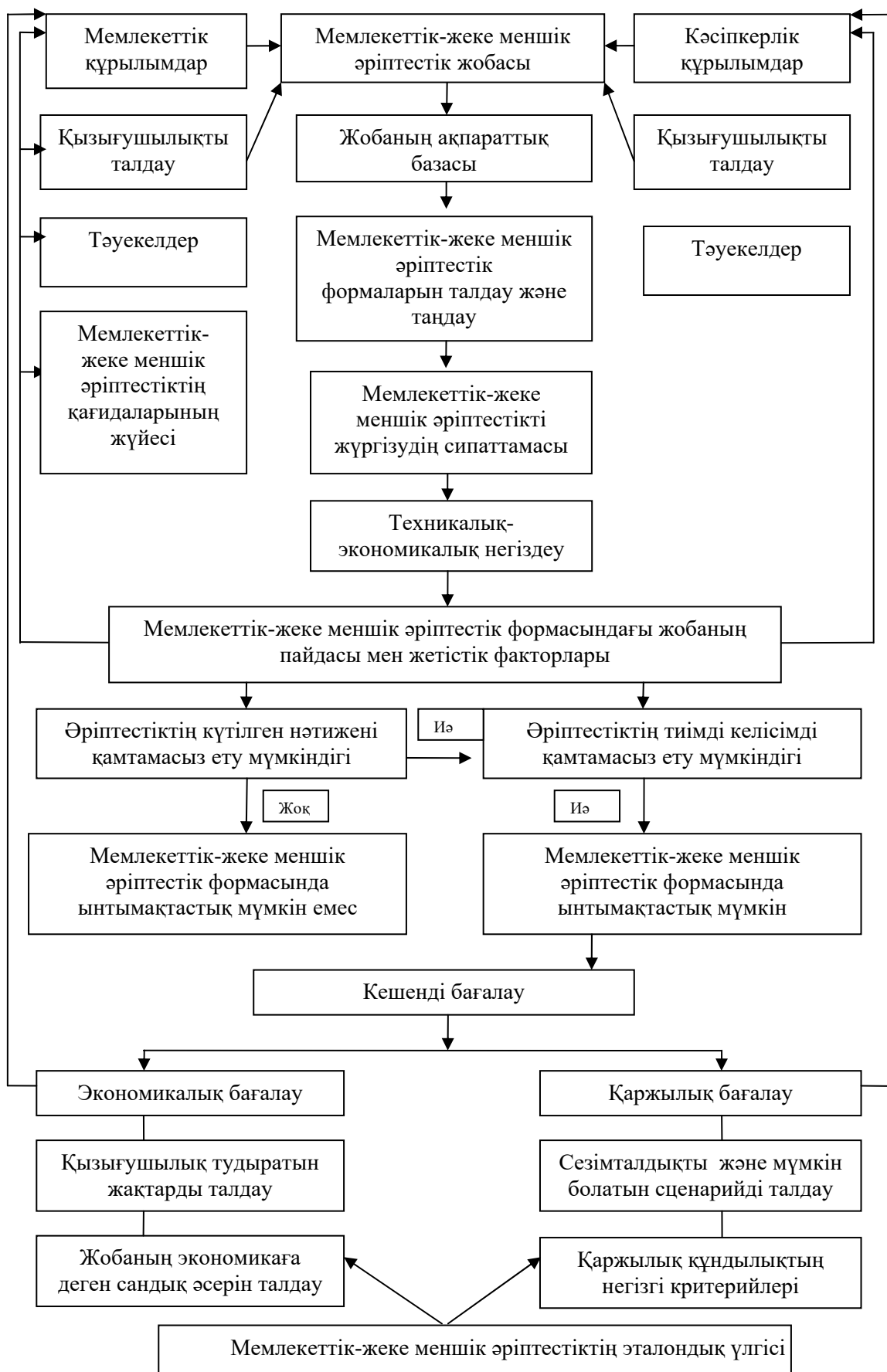
- жеке серіктесті тарту және тартпау арқылы жобаны іске асырудың рентабелдігін салыстыру;
- мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобасын іске асыру үшін тәуекелдер түрлерін анықтау, оларды бағалау және тәуекелдерді басқару нысанын анықтау;
- мемлекеттік-жеке меншік әріптестік толық экономикалық негіздемесі.

2-суретте ұсынылған мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобаларының тиімділігін бағалау алгоритмі үш кезеңнен тұрады.

Бірінші кезеңде ұсынылған мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобасын сапалы бағалауды, жобалық ақпараттық базаны қалыптастыруды камтиды және келесі элементтерден тұрады:

1. Мемлекеттік-жеке меншік әріптестікті жүзеге асыру нәтижесінде шешілетін мәселелердің сипаттамасы.
2. Серіктестік объектісі туралы оның негізгі сипаттамалары көрсетілген ақпарат.
3. Мемлекеттік-жеке меншік әріптестіктің мақсаттары мен жоспарланған нәтижелері, сондай-ақ оларға қол жеткізу жолдары.
4. Мемлекеттік-жеке меншік әріптестікке қатысушылар туралы ақпарат, олардың негізгі құқықтары мен міндеттері, өзара іс-қимыл тәртібі.
5. Осы серіктестікті жүзеге асыру нысандары.

Алынған мәліметтерге сүйене отырып, жобаның техникалық-экономикалық негіздемесі әзірленуде, ол дәстүрлі мемлекеттік сектордағы жобадан гөрі тиімді екенін дәлелдеу керек.

Сурет 2 - Аймақтық жобалардың тиімділігін бағалау алгоритмі

Сонымен қатар келесі факторларды ескеру қажет:

- мүдделі тараптармен келістірілетін нақты жоспарлы, өлшенетін нәтижелер;
- қоршаған ортаның жай-күйінің өзгеру жағдайында минималды өзгерістер енгізу мақсатында келісімшарттың технологиялық және басқа аспектілерінің тұрақтылығы;
- мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобаларын орындауға өтініш беру кезінде бәсекелестіктің жоғары деңгейі;
- жеке сектордың қолда бар ресурстар негізінде жобаны неғұрлым тиімді іске асыруға қабілеттілігі.

Сонымен сапалық критерийлер құрамына кіретін келесілер: жобаның стратегиялық маңыздылығы, оң әлеуметтік әсердің болуы, мемлекеттік қолдаусыз жобаны іске асыру мүмкін еместігі, оң сараптамалық пікір, жеке инвестордың болуы.

Екінші кезеңде тиімділік санаттарының әр түрлі түрлеріне негізделген серіктестік қажеттілігі туралы тұжырымдар жасалады. Сонымен бірге, қоғамдық тиімділік, бюджет тиімділігі және коммерциялық тиімділік ерекшеленеді.

Қоғамдық тиімділік - жалпы ұлттық өнім, жұмыспен қамту және халық табысының деңгейі, еңбек бөлінісінің халықаралық деңгейіне қатысу сияқты көрсеткіштерді есептеуді көздейді. Бюджеттік тиімділік көрсеткіштеріне әртүрлі деңгейдегі бюджеттерге салықтар, акциздер, міндеттер түріндегі кірістер кіреді. Коммерциялық тиімділік таза дисконтталған пайда; ішкі пайда нормасы; өтелу мерзімі; қосымша қаржыландыруға қажеттілік; капиталдың орташа өлшенген құны; негізгі құралдардың құны сияқты көрсеткіштерді есептеу негізінде анықталады.

Нақты нәтижелерді жоспарлы көрсеткіштермен салыстыру негізінде мемлекеттік-жеке меншік әріптестігінің қатысушылары тиімділігін айқындау барысында, сәйкессіздіктер тіркеледі және олардың себептері анықталады, әлеуметтік-экономикалық ортадағы өзгерістер бақыланады және жобаларды одан әрі іске асыру болашақтары болжамдалады. Сонымен қатар, мұндай бақылау кері байланысты қамтуы керек, оның негізінде мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобалары түзетілетін болады, бұл негізделген басқару шешімдерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Үшінші сатыда сандық талдау кезеңі мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобасының оның әртүрлі жақтарының (қаржы, экономика) тұрғысынан орындылығын бағалауды қамтиды және мемлекеттік-жеке меншік әріптестігінің эталондық үлгісінде анықталған қаржыландырудың барлық көздерін ескере отырып, қаржылық құрылымды қамтуы тиіс. Анықтамалық үлгі мемлекеттік органдар тарапынан әзірленген және ақшалай қаражаттардың қозғалысын сипаттайтын мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобасының қаржылық үлгісі болып табылады.

Мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобасының қаржылық мақсаттылығын анықтаудың негізгі критерийлері: оң таза ағымдағы құн; жыл сайынғы теріс емес ақша ағымдары; стандарттарға сәйкес келетін борышқа қызмет көрсету стандарттары; ең нашар сценарийдің дамуымен қатар бірінші кезеңдегі борышқа қызмет көрсету үшін қаржы базасының болуы.

Экономикалық бағалау ұсынылған мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобасының тұтастай алғанда экономикаға сандық әсерін талдауға және мемлекеттік-жеке меншік әріптестік үлгісіне негізделген. Мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобасының тиімділігінің критерийі оң экономикалық таза ағымдағы (дисконтталған) құн болып табылады.

Мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобаларының тиімділігін бағалаудың бұл алгоритмі жобаның орындылығы мен негізділігін, сондай-ақ оны жүзеге асырудың ең жақсы формасын анықтауға мүмкіндік береді.

Жоба тиімділігін есептеу үшін негізгі көрсеткіштер ретінде пайдаланылатын: таза дисконтталған табыс; табыстың ішкі мөлшерлемесі; шығындар мен инвестициялардың табыстылығының индексі [6].

Жоба тиімділігінің маңызды көрсеткіші болып ағымдағы таза ақша құны (NPV -Net Present Value) саналады. Бұл көрсеткішті пайдалану үдерісінде инвестициялық шешімдерді қабылдау бағытында келесі ережелерді сақтаған дұрыс: $NPV > 0$, жобаны қабылдауға болады; $NPV < 0$, жобаны қабылдауға болмайды; $NPV = 0$, жоба пайдалы да зиянсыз да емес.

Таза құндылықты есептеуі келесі (1) формуламен негізделеді:

$$NPV = PV - I_0 \text{ немесе } NPV = \sum \frac{CF_t}{(1+r)^t} - I_0, \quad (1)$$

Мұндағы:

PV - ақша ағымының ағымдық құны;

I_0 - бастапқы инвестициялық шығында

CF_t - t мерзімдегі таза ақша ағымы;

r – дисконттық пайыздық ставка;

n - инвестициялық жобаның жоспарланған өтеу мерзімі.

Шешім қабылдайтын тұлғалар NPV мәні оң болатын жобаларды таңдауы керек. NPV мәнінің теріс болуы ақша құралдарын пайдаланудың тиімсіздігіне дәлел болады: табыс керекті нормадан төмен. Жоғарыда келтірілген NPV есептеудің формуласынан белгілі болғандай, ағымдағы таза құндылықтың NPV абсолютті мәні екі түрлі параметрлерге тәуелді. Біріншісі инвестициялық үдеріске объективті сипаттама береді, ол өндірістік процесте анықталады. Екіншісіне пайыздық қойылым параметрін жатқызуға болады.

Табыстылық индексі (PI) жобаның салыстырмалы табыстылығын немесе жобадан түскен ақша түсімдерінің салымдар бірлігіне есептегендегі дисконттық құнын көрсетеді. Кейбіреуі PI жобадан түскен таза табысты бастапқы салымдар құнына бөлумен есептейді, яғни келесі (2) формуламен анықталады:

$$PI = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+r)^t} / I_0, \quad (2)$$

Егер: $PI > 1$, онда жобаны қабылдау қажет; $PI < 1$, онда жоба қабылданбайды; $PI = 1$, жоба пайдалы да зиянсыз да емес. Басқа зерттеушілер бұл критерийді дисконтталған кірістердің дисконтталған төлемдерге бөлінген бөлігі дейді, сонда оның мәні тиімді жобалар үшін бірден кем болмауы керек. Бірақ кез келген есептеу әдісінде табыстылық индексі салымдардың тиімділігін көрсетеді.

Табыстың ішкі норма көрсеткіші (IRR - Internal Rate of Return). Анығы, NPV , B/C_{ratio} және PI есептеу барысында пайыз қойылымын таңдау есептің қорытынды нәтижесіне, ал одан оның түсіндірмесіне айтарлықтай әсер тигізеді.

IRR мәні келесі (3) формуламен анықталады:

$$IRR = r, \text{ мұнда } NPV = f(r) = 0 \quad (3)$$

Егер: $IRR > CC$ -жобаны қабылдау қажет; $IRR < CC$ -оба қабылданбайды; $IRR = CC$ -жоба пайдалы да зиянсыз да емес. Бұл әдістің практикалық пайдаланылуы арнайы қаржылық есептеуі жоқтығынан қиындатылады. Сондықтан дисконтталған көбейткіштер мәндерін табуляция жасау арқылы кезектестірілген итерация әдісін пайдалану арқылы шешіледі. Ол үшін кесте арқылы (r_1, r_2) интервалында $r_1 < r_2$ болатындай, $NPV = f(r)$ функциясы «+» «-»-қа, немесе «-» «+»-қа мәнін ауыстыратындай етіп, екі дисконтталған коэффициент мәндері таңдалынады. Есептеу үшін келесі (4) формуланы қолданамыз:

$$IRR = r_1 + \frac{f(r_1)}{f(r_1) - f(r_2)} \cdot (r_2 - r_1) \quad (4)$$

Мұндағы:

r_1 - NPV мәнін минимизациялайтын $f(r_1) = \min_r \{f(r) \mid f(r) \leq 0\}$ жағдайындағы дисконт көбейткішінің табуляцияланған мәні;

r_2 - NPV мәнін максималдайтын $f(r_2) = \max_r \{f(r) \mid f(r) \leq 0\}$ жағдайындағы дисконт көбейткішінің табуляцияланған мәні.

Инвестицияның өтелімділік мерзімі (PBP) дегеніміз таза түсімнің бастапқы салымдардың орнын толтыруын күтетін кезең (мұнда таза түсім шығындарды шегеріп тастағандағы ақшалай түсімді білдіреді). Осылайша, кәсіпорынның оперативтік қызметінен түскен түсімдері инвестицияларға жұмсалған шығындарды жабатын уақыт кезеңі есептеледі. Бұл әдіспен есептеу өте оңай, сондықтан, оны инвестициялау тәуекелін бағалаудың және тиімділігін есептеудің қарапайым әдісі ретінде қолданады. Егер ақша түсімі бірқалыпты болмаса, онда әрбір жоспарлау интервалы үшін бастапқы шығындардың жалпы көлемінен амортизациялық шығырлар мен таза табыс қалдық теріс болғанша шегеріліп отырады.

Бірақ инвестицияның өтелу мерзімін таңдау көрсеткіші бірқатар кемшіліктерге ие: өтелудің нормативті мерзімін таңдау субъективті болуы мүмкін; әдіс жобаның өтелу мерзімінен тыс уақыттағы табыстылығын есепке алмайды, сондықтан өтелімділік кезеңі бірдей, бірақ өмір сүру мерзімі әр түрлі жобалардың варианттарын салыстыру үшін қолданыла алмайды; әдіс кумулятивті табыстар сомасы бірдей, бірақ жылдар бойынша бөлінуі әр түрлі жобалар арасында айырмашылық жасамайды. Бұл әдіс жаңа өнімдер шығаруға бағытталған жобаларды бағалау үшін жарамсыз. Бұл әдіс бойынша есептеу дәлдігі көп жағдайда жобаның өмір сүру мерзімін жоспарлау интервалына бөлу жиілігімен анықталады.

Қорытынды. Сонымен, мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобалардың экономикалық тиімділігін есептеу үшін дәстүрлі көрсеткіштерді пайдаланамыз. Олар: ақшалай қаражаттардың ағындарының (NPV) ағымдағы өтелу құны, өтелімділік кезеңі (ҰСБ) және ішкі кіріс нормасы (IRR). Кейде бұл тізім шағын өзгерістерге ұшырайды, бірақ ол жиі кездеседі. Барлық көрсеткіштер жобаның демеушісі мен несие беруші ұстанымынан есептеледі, ол, әрине, ақшалай қаражаттың қозғалысы туралы болжамды болжаудың әрбір қатысушы үшін таза ақшалай қаражат ағынын бөлуді көздейтінін білдіреді. Негізінде, бұл тізімді қажет болғанда әртүрлі аналитикалық құралдар мен индикаторлармен толықтыруға болады, бірақ бұл әдетте пайда болмайды, өйткені жобаны қаржыландыру елеулі дәрежеде белгісіздікпен және қаржы математикасын қолданудағы үлкен шектеулермен сипатталады. Негізгі кішкентай индикаторлар тізімін есептеуде қолданылатын үлгінің сапасын жақсарту болып табылады.

Әдебиеттер:

1. «Қуатты өңірлер – ел дамуының драйвері» ұлттық жобасы. <https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/press/news/details/269936?lang=ru> (Көру мерзімі 20.10.2024).
2. Қазақстан Республикасын индустриялық–инновациялық дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. <https://baiterek.gov.kz/kk/programs/gosudarstvennaya-programma-industrialno-innovacionnogo-razvitiya-respubliki-kazakhstan-na-2020-2025>. (Көру мерзімі 20.10.2024).
3. Өңірлерді дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 990 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (Көру мерзімі 20.10.2024).
4. «Бизнестің жол картасы–2025». <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000968> (Көру мерзімі 20.10.2024).
5. **Маршал, А.** Принципы экономической науки. – М.: Прогресс, 1993. – Т. 2. – 310 с.
6. Аналитическое исследование. Национальный центр государственно-частного партнерства. <https://pppcenter.ru/upload/iblock/59e/59e67b2f2298655aa42b7fa47e9f112d.pdf> (Көру мерзімі 20.10.2024).